

een *ludic practice*, wat Klomp onder andere met André Droogers en Valerie Frissen et al. uitwerkt. Hoofdstuk 6 onderzoekt hoe *The Passion* steeds weer een spiegel is van maatschappelijke debatten en conflicten zoals religieus geweld, de moraliteit van individuen of de grondbeginselen van Nederland als natie. In dit ritueel komt de *public reflexivity* (Victor Turner) tot uitdrukking waarmee een samenleving haar eigen identiteit bevestigt en verandert. Het laatste hoofdstuk (7) in dit deel onderzoekt verschillende edities als publieke (opstandings-) theologieën die door niet-theologen zijn ontwikkeld: “Indeed, *The Passion* itself is the public embodiment of the organizers’ theologising. In their representation of the resurrection as part of a public event, they served to construct theology before the eyes of millions of people” (p. 180).

Deel 3 van de studie bevat een kort en concluderend hoofdstuk. Bij *The Passion* vervagen de vermeend duidelijke grenzen tussen het seculiere en het sacrale omdat mensen zich het dramatische gebeuren op de bühne actief en op uiteenlopende wijzen toe-eigenen. Theologisch kan dit volgens Klomp als een zoektocht naar God worden geïnterpreteerd. Deze zoektocht gaat niet uit van orthodoxe antwoorden maar heeft het karakter van een situatieve en op ervaringen gebaseerde onderhandeling over alternatieve duidingen en mogelijkheden. (Christelijke) religie wordt dan een “bargaining practice” (p. 194). Enkele praktisch-theologische implicaties van dit programma worden aangestipt.

In totaal is dit boek een indrukwekkende studie die methodologisch gedegen veldwerk verbindt met interdisciplinaire religiewetenschappelijke en helaas maar weinig uitgediepte theologische reflecties. Daarbij ontstaat op basis van één casestudy, waarvan steeds verschillende aspecten worden belicht, een duidelijk beeld van een niet meer eenduidig fenomeen: religie en ritueel in de fluïde late moderniteit.

Stefan Gärtner
(Tilburg University)

Alma, Hans, en Caroline Suransky, red. 2021. *Verwevenheid. Essays over een verbindend humanisme*. Brussel: VUBPRESS, pp. 220.

In hun inleiding op deze bundel essays merken de redacteurs op dat de globale opgaven van deze tijd vooral betrekking hebben op de ecologische crisis en dat die onlosmakelijk verbonden zijn met fundamentele vragen over mens-zijn in relatie tot de wereld. Verbindend (in de bundel ook aangeduid als verstrengeld, verweven of – onvertaald gelaten – *entangled*) humanisme wil deze vragen doordenken. De term staat centraal in het gedachtegoed van politiek filosoof, William Connolly, verbonden aan de John Hopkins Universiteit (V.S.). Hij bekritiseert verschillende vormen van hedendaags humanisme waarin het autonome individu centraal staat, en voert daartegenover een pleidooi voor *entangled humanism* dat zich richt op wederzijdse afhankelijkheid van verschillende

levensvormen op de planeet aarde. Hij verzet zich daarbij tegen de opvatting die de mens in een uitzonderlijke positie plaatst, maar meent wel dat de mens als soort van belang is in alle ‘verstrengelingen’ die hij aangaat in diverse sociale, politieke en economische contexten. Hij zoekt naar een ‘pluralistisch wij’ dat verschillen, bijv. geloofsovertuigingen, overstijgt in een inzet voor gezamenlijke doelen. Hij wil een spiritualiteit die mensen inspireert en verbindt. De bedoeling van de bundel is het gedachtegoed van Connolly onder de aandacht te brengen van een Nederlandstalig publiek. Auteurs uit Nederland en Vlaanderen (of daar werkzaam) laten hun licht schijnen op belangrijke thema’s uit het werk van Connolly, zoals pluralisme, democratie, ecologische crises. Ik geef kort de centrale thema’s in de bijdragen hieronder weer (samenvatten zou deze bespreking te uitgebreid maken), waarna ik enige kanttekeningen plaats.

In het eerste hoofdstuk (William Connolly over mens-zijn in het antropoceen) geven Alma en Suransky de opvattingen van Connolly weer over mens-zijn in het antropoceen, waarmee de huidige samenleving wordt aangeduid. Connolly onderzoekt hoe het menselijke (vaak destructieve) handelen zich verhoudt tot andere krachten die ook ingrijpende veranderingen op onze planeet tot stand hebben gebracht. Het antropoceen, met zijn extractief (fossiele, natuurlijke bronnen uitputtend) kapitalisme, kent een veelheid aan klimaatveranderingen die samen met planetaire krachten (kunnen) leiden tot negatieve, zich onderling versterkende gevolgen. Om die in te dammen is radicale actie nodig; activistische samenwerking van kritische gemeenschappen uit verschillende regio’s. Alma en Suransky werken die gedachte verder uit: het gaat om verzet tegen het destructief menselijk handelen dat de levensvormen op onze planeet bedreigt. Zij introduceren de term ‘wordingsethiek’: “een ethische begeleiding van een proces waarin al wat bestaat betrokken is, vanuit de hoop dat het een wereld in wording met al haar complexe interdependenties goed zal gaan” (p. 35).

In hoofdstuk twee ‘Het humanisme in de eenentwintigste eeuw’ onderzoeken Manschot en Suransky hoe humanisme in onze tijd vorm kan krijgen. Zij wijzen op de keerzijde van emancipatie en met name van het verlichtings-humanisme en spreken daarbij van een januskop van de moderniteit. Enerzijds bracht die bevrijding van de mens van feodalisme en kerk teweeg, anderzijds ontstond er instrumentalisering van mensen die als de ‘onbeschaafde ander’ werden beschouwd (kolonialisme) en ook van de aarde: de moderne mens als heer en meester over de natuur. Die houding heeft in het antropoceen geleid tot desastreuze klimaatontwikkelingen. Vanuit het gedachtegoed van Nietzsche en Connolly wordt gepleit voor een nieuw humanisme, een nieuwe sociaal-politieke kosmologie die de mondiale verwevenheid van mensen onderling en met de levende aarde als vertrekpunt neemt en daarbij “een pluralistisch humanisme dat richting geeft aan een politiek-levensbeschouwelijk geïnspireerd handelen waarbij de mensen elkaar versterken in hun vitaliteit en weerbaarheid” (p. 75).

Suaréz Müller stelt in zijn bijdrage (Ecohumanistische Verwevenheden) kritische vragen bij Connolly's *entangled humanism*. Connolly plaatst alle levensvormen – zonder te letten op autonomie of complexiteit – op hetzelfde niveau, maar daarmee strijkt hij de verschillen tussen die levensvormen glad. Suaréz Müller wil een ecohumanisme dat wel op deze twee zaken let en hij onderscheidt daarbij drie niveaus: de natuur, het leven en het bewuste leven (de mens). Het ecohumanisme degradeert de mens niet tot dier of anorganische bestaansvorm, maar kent een getrappt begrip van waardigheid. Het kent dus een gematigd antropocentrisme. In de verstrengeling van de mens met andere levensvormen ligt zijn opdracht om ook die andere levensvormen een stem te geven.

Van den Bossche signaleert in zijn opstel (Connolly's pluraliseren van het pluralisme) net als Connolly de blinde vlekken in de huidige westerse filosofie. Van den Bossche wijst op het niet-pluralistisch invullen van de westerse opvatting van pluralisme. Een groot deel van de westerse filosofiecanon heeft een te exclusieve westerse blik, wat ook heeft geleid tot superioriteitsdenken. Het pluralisme moet voortdurend gepluraliseerd worden. Daarbij wordt uitgegaan van het besef dat “niets fundamenteel is” (p. 116), wat weer inhoudt dat er steeds over standpunten en overtuigingen moet worden onderhandeld vanuit een positief ethos van engagement.

In de bijdrage ‘Het relationele openhouden: over technologie, doelgerichtheid en labels’ maakt Van Den Eede duidelijk dat technologie relationeel is en heel moeilijk aan te wijzen. Toch is er een vorm van aanwijzen nodig, een soort van label. Een groot deel van ons denken is georganiseerd rond dat naam geven, labelen, categoriseren. Dat betekent afbakening en daarmee dreigt terugvallen in oude kaders. Van Den Eede meent dat er een middenweg nodig is tussen open relatie en een afgebakend ‘iets’.

Het volgende hoofdstuk (De kracht van mimesis) is een bewerking van een artikel van Lawtoo door Alma. Lawtoo sluit aan bij Connolly's bijdrage aan theorieën van mimesis (nabootsing) en stelt dat de mens eerder een homo mimeticus is dan een homo sapiens. Autoritaire politici (zoals Trump) maken gebruik van hun mimetische krachten, vaak versterkt door de nieuwe media, die de scheidslijn tussen waarheid en leugen vertroebelen. Tegenover deze manier van ‘fascistische besmetting’ stelt Lawtoo de politieke satires in tv-shows, die ook gebruik maken van mimetische krachten, maar dan uit nobele overwegingen (ontmaskering van deze autoriteiten). Maar Lawtoo stelt daarbij ook dat deze vormen van kritiseren op verkeerde momenten in hun tegendeel kunnen omslaan. Het hoe en waarom ervan blijft echter in onheldere abstracte formuleringen gehuld.

Daarentegen kent het artikel van Kaulingfreks, ‘De Gospel van Greta’, een heldere betooglijn. Zij schrijft over de beweging voor klimaatrechtvaardigheid die zij in verband brengt met Connolly's politiek van het zwermen. Om al de destructieve gevolgen van het huidige kapitalisme van extractie tegen te gaan stelt hij de politiek van het zwermen voor: een los wereldwijd samenwerkingsverband van minderheden, met verschillende geloofs-overtuigingen, culturele achtergronden en sociale posities. Deze gedecentraliseerde

bewegingen zijn in staat grote massa's te mobiliseren, maar, zo vragen critici zich af, is er om effect te sorteren geen duurzamer organisatievorm nodig? Anderen menen dat ook gelet moet worden op het hoorbaar maken van eerder niet gehoorde stemmen en op de bewustwording, met name bij jongeren, rond klimaatverandering. Bij Greta Thunberg, als een der leiders van de beweging, gaat het niet om geleidelijke aanpassingen van het huidige systeem, maar om een radicale verandering ervan.

Alma tekent voor de laatste bijdrage 'Pluralisme en een spiritualiteit van het mogelijke'. Zij sluit aan bij Connolly's opvatting dat er een pluralisme nodig is van hechting en openheid: aan de ene kant moeten we duidelijkheid hebben over de eigen levensbeschouwelijke positie, aan de andere kant moeten we open staan voor andere tradities. Dialoog is nodig om met de huidige levensbeschouwelijke diversiteit om te gaan. Dat houdt in dat we onze overtuigingen expliciet moeten maken en daarbij weten dat zij discutabel zijn. Het verbindend humanisme betekent vormgeven aan een dialoog met andersgezinden over wat we voor goed houden en zo stimuleert en onderzoekt hoe dat gerealiseerd kan worden in de context van het mogelijke.

Zoals hierboven aangegeven is deze bundel bedoeld om Connolly's werk onder de aandacht te brengen van een Nederlandstalig publiek. De beide redacteuren zeggen zelfs dat het hun passend leek om dat te doen en daar kan men het ook alleen maar mee eens zijn. Het is zeker waardevol om Connolly's beschrijving en analyse van de huidige kapitalistische maatschappij (het antropoceen) bij het Nederlandstalige publiek onder de aandacht te brengen. Echter vraag ik mij af of deze bundel daar wel toe zal bijdragen. Het gaat om een aantal losse, nauwelijks met elkaar samenhangende artikelen. Een verantwoording van de selectie ervan ontbreekt. Waarom zijn juist deze artikelen gekozen? Waarom zijn de redacteuren van mening (althans dat neem ik aan) dat zij bij uitstek passend zijn voor een Nederlandstalig publiek? In het verlengde daarvan ligt mijn tweede opmerking: op welk Nederlandstalig publiek richt zich de bundel. Ook daarover zwijgt de inleiding. Gaat het om vakgenoten of een algemeen geïnteresseerd publiek? Waarschijnlijk de laatste categorie, immers vakgenoten kunnen de werken van Connolly in de brontaal lezen. Mocht dat zo zijn, dan vraag ik mij af of dat publiek inderdaad bereikt wordt. Het merendeel van de artikelen blijft steken in abstracte, te vaak ook omslachtige formuleringen. Dat is jammer want het gedachtegoed van Connolly verdient zeker ruime aandacht.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)